

Н. В. ХАДОРКА, В. М. КРОТАВА

в. Фарынава, ДУА “Фарынаўская сярэдняя школа Полацкага раёну”

КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ І ЯЕ АСНОЎНЫЯ КАМΠΑНЕНТЫ

У артыкуле разглядаюцца праблемы культуры маўлення. Паняцце культура маўлення звязана не толькі з уменнем правільна, прыгожа, пераканаўча гаварыць, але і з агульнай культурай чалавека, манерамі, з уменнем лагічна і дакладна мысліць, аптымальна выражаць думку, адэкватна апісваць моўнымі сродкамі любыя жыццёвыя і вытворчыя сітуацыі, правільна, без памылак складаць і афармляць разнастайныя пісьмовыя дакументы, дарэчна і ўмела выкарыстоўваць усе стылістычныя рэсурсы мовы.

Галоўнымі складнікамі (кампанентамі, арганічнымі часткамі) культуры маўлення служаць правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстата, багацце, або разнастайнасць, выразнасць, дарэчнасць і сцісласць [1]. Правільнасць маўлення заснавана на прытрымліванні літаратурных норм пры ўжыванні мовы, якія выпрацаваны цягам стагоддзяў і закадыфікаваны (замацаваны афіцыйна як абавязковыя для выканання) у аўтарытэтных граматыках і слоўніках (звычайна акадэмічных выданняў). Літаратурная норма забяспечвае сацыяльнае адзінства мовы, узаемаразуменне паміж усімі носьбітамі ўсіх разнавіднасцяў (дыялекты, жаргоны і інш.) мовы. Адна з галоўных мэт усёй нашай адукацыйнай сістэмы палягае менавіта ў тым, каб кожны адукаваны чалавек авалодаў літаратурнымі нормамаі мовы ўжо ў сярэдняй школе.

З улікам таго, што наша жыццё дынамічна развіваецца ва ўсіх сваіх сферах, мова змушана адэкватна адлюстроўваць усе знешнія змены таксама развівацца, мяняцца, гнутка і пластычна прыстасоўвацца да новых абставін. Таму ў кожнай жывой мове літаратурнай норме пярэчыць, уступае з ёй у канфлікт, ужыванне (або ўзус), якое пастаянна падмывае кансерватыўныя па сваёй прыродзе нормы і прыводзіць да іх змен. З гэтай нагоды акадэмічныя граматыкі і слоўнікі рэгулярна перавыдаюцца, і ў перавыданнях зазначаюцца пэўныя змены літаратурных норм, у прыватнасці ў дачыненні да правапісу, арфаэпіі, некаторых граматычных, арфаграфічных, стылістычных і іншых правіл. Важнасць, істотнасць, аўтарытэтнасць літаратурных норм і правіл у змененым выглядзе падмацоўваецца ўрадавымі пастановамі, якім папярэднічаюць разнастайныя абмеркаванні неабходнасці такіх змен моўных правіл у грамадскасці з улікам думак спецыялістаў, усіх, хто мае дачыненне да працы са словам.

Што тычыцца норм беларускай літаратурнай мовы, то толькі ў ХХ ст. прыняты дзве ўрадавыя пастановы (1933, 1957 г.), у якіх афіцыйна зацверджаны пэўныя змены ў літаратурных нормах беларускай мовы. У моўным ужытку некаторыя літаратурныя нормы могуць існаваць у розных варыянтах, якія трэба разглядаць часам як звычайную з’яву. Тым не менш, не ўсе ўжывальныя варыянты дапускаюцца ў маўленні, прызначаным для сацыяльнага выкарыстання, бо многія з іх з’яўляюцца проста адхіленнямі ад літаратурнай нормы, якая і дазваляе для ўжывання толькі пэўныя варыянты. Так, беларускія формы слоў *дзіця* і *дзіце*, *паўтара* і *паўтары*, *раба* і *рабыня* і інш. служаць варыянтамі і дапускаюць сваё раўнапраўнае ўжыванне, а ў формах слоў і словазлучэнняў пачнём і пачнем, у *паліто* і *паліце*, *сабака пабег* і *сабака пабегла* і інш. Для выбару правільных, дапушчальных літаратурных норм неабходна карыстацца адпаведнымі слоўнікамі.

Унутры агульнай літаратурнай нормы выдзяляюцца арфаэпічныя (правільнасць вымаўлення гукаў, слоў, выказванняў), акцэнталагічныя (правільная пастаноўка націску ў слове і ў спалучэннях слоў), лексічныя (правільны выбар слова для адпаведнага паняцця і для пэўнага кантэксту), марфалагічныя (правільнае ўтварэнне і ўжыванне словаформ), сінтаксічныя (правільнае спалучэнне слоў і пабудова сказаў у адпаведнасці з правіламі літаратурнай мовы).

Беларускія літаратурныя арфаэпічныя нормы грунтуюцца на вызначаных прынцыпах вымаўлення як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў і на стыку апошніх. Напрыклад, у адрозненне ад літаратурных норм суседняй блізкароднаснай рускай мовы, такі гук беларускай мовы, як [ч] вымаўляецца толькі цвёрда (у рускай мове – толькі мякка), гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды, а ў рускай мове можа быць і цвёрдым, і мяккім; у канцы слоў беларускія губныя зычныя [п], [б], [м] вымаўляюцца толькі цвёрда, а ў рускай мове – толькі мякка (параўн.: *голуб* і *голубь*, *насып* і *насыть*, *сем* і *семь* і да т. п.). Для беларускай літаратурнай мовы характэрны больш запаволены тэмп маўлення [2] і больш выразнае вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, чым у рускай мове, і многа іншых асаблівасцяў, засведчаных у спецыяльных працах.

Акцэнталагічныя нормы заснаваны на правільнай пастаноўцы націску ў слове, які службыць адначасова і фанетычнай прыкметай слова ва ўсіх мовах свету. Неправільная пастаноўка націску сведчыць пра недастатковую або нават нізкую культуру маўлення чалавека (параўн. неправільнае вымаўленне слоў: *кілуметр, *магáзін, *дакэмент, *адзінаццаць і інш. замест правільных норм вымаўлення кіламетр, магазін, дакумент, адзінаццаць і інш.). Складанасць акцэнталагічных норм беларускай мовы, гэтаксама як і ў рускай, заключаецца ў тым, што, у адрозненне ад некаторых іншых моў, дзе націск замацаваны за пэўным складам (напрыклад, у чэшскай мове – на першым складзе, у польскай – на перадапошнім, у французскай – на апошнім), націск з’яўляецца рухомым і можа службыць як для адрознення граматычных форм аднаго слова (параўн.: гэбы – губы, у першым выпадку назоўны склон множнага ліку слова губа, у другім – родны склон адзіночнага ліку прыведзенага слова), так і лексічных значэнняў слоў (параўн.: бэйны ‘неспакойны, дзёрзкі’ і буйны ‘выдатны, значны’ і інш.). Тым не менш літаратурныя нормы беларускай мовы для некаторых слоў дапускаюць варыянтны націск (жыхар і жыхар, ласкавы і ласкавы, надалей і надалей і інш.). Фактычна ўсе слоўнікі беларускай мовы прыводзяць лексемы з неабходнымі акцэнтнымі прыкметамі, якія трэба лічыць нарматыўнымі, правільнымі.

Марфалагічныя нормы беларускай мовы, згодна з якімі ўтвараюцца розныя формы зыходнага слова, з’яўляюцца больш стабільнымі, чым акцэнталагічныя, але таксама могуць парушацца недасведчанымі асобамі, людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам рускай мовы ці дыялектаў беларускай мовы нават адукаванымі носьбітамі мовы. Так, для беларускай літаратурнай мовы ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду назоўнікаў вызначаюцца правілы вымаўлення (напісання): ці канчатак – а, ці канчатак – у (у прыватнасці, канчатак – а характэрны для канкрэтных назоўнікаў тыпу *стала*, *дуба*, *алоўка* і да т. п., а таксама назваў жылых істот, найменняў устаноў, прамежкаў часу, адзінак вымярэння і інш., а канчатак – у – для абстрактных назоўнікаў тыпу *розуму*, *характару*, *ідэалу* і да т. п., а таксама для найменняў рэчываў, месца, памеру, навуковых тэорый і інш.).

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне лексем у словазлучэнні, у сказы і вынікаюць як з граматычных асаблівасцяў асобных беларускіх слоў, так і з прыдатных беларускай мове мадэляў словазлучэнняў і сказаў. Напрыклад, у беларускай мове дзяслоў *дзякаваць* спалучаецца з субстантывамі ў давальным склоне (*дзякаваць сябру*, *дзякаваць дзяўчыне* і да т.п.), у той час як рускі адпаведнік *благодарить* – з назоўнікамі ў вінавальным склоне. Безасабовыя пасіўныя канструкцыі характэрны ў беларускай літаратурнай мове для неадусаўлёных назоўнікаў (параўн.: *Ветрам зваліла альху* і да т. п.), але нехарактэрны для адушаўлёных прадметаў (параўн.: неправільна **Лесніком зваліла альху* і інш.).

Адэкватны выбар слоў для пэўных сітуацый і кантэкстаў рэгулюецца лексічнымі нормамі, якія, аднак, з’яўляюцца менш стабільнымі і распрацаванымі, чым іншыя нормы, бо грунтуюцца не на фармальных падставах, а на тонкіх семантычных і стылістычных адценнях слоў. Нельга, напрыклад, спалучаць рознастылёвую лексіку (параўн.: *кагорта мужыкоў*, *сенатары раўлі* і да т. п. недарэчна ўжываць русізмы ў беларускай літаратурнай мове (параўн.: *недахват кармоў*, правільна *недахоп кармоў* і да т. п.).

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Асновы культуры маўлення і стылістыкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – 255 с.

2 Антанюк, Л. А. Беларуская мовапрафесійная лексіка : Курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў – 3-е выданне. – Мінск, 2005. – 240 с.

The article deals with the problems of speech culture. The concept of speech culture is associated not only with the ability to speak correctly, beautifully, convincingly, but also with the general culture of a person, manners, the ability to think logically and accurately, express thoughts optimally, adequately describe any life and production situations using language means, correctly, without errors, compose and draw up a variety of written documents, appropriately and skillfully use all the stylistic means of the language.

УДК 811.161.3'42:398.91(=161.3):53.081.1(=161.3)

К. Л. ХАЗАНАВА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

РЭФЛЕКСЫ ДАМЕТРЫЧНАЙ СІСТЭМЫ ВЫМЯРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПАРЭМІЯХ

У артыкуле разглядаюцца беларускія народныя прыказкі і прымаўкі, у лексічны склад якіх уваходзяць назвы ёмістасцей, што выступалі адзінкамі вымярэння (вадро, караб, цэбар, паўштоф, чарка, дзяжа). Асобныя назвы адзінак вымярэння, як і адпаведныя прадметы посуду і хатняй гаспадаркі, працягваюць выкарыстоўвацца ў побыце беларусаў і зараз. Захаваная на працягу стагоддзяў народная традыцыя спосабаў вымярэння абумовіла ўстойлівасць існавання назваў у вусна-размоўным карыстанні і ў фальклорных творах.

Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі ўяўляюць сабой каштоўнейшую скарбніцу прыгожых і разумных выслоўяў з парадамі і аповедамі практычна на любыя жыццёвыя выпадкі і сітуацыі. Акрамя таго, народныя выслоўі адлюстроўваюць развіццё беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды. Паводле некаторых рыс, што захоўваюцца ў мове беларускіх народных парэмій і адсутнічаюць у літаратурнай мове, можна ўявіць сабе больш дакладна і дэтальна асобныя працэсы, якія адбыліся ў гісторыі мовы.

Лексічны склад беларускіх парэмій прапануе спецыфічныя найменні традыцыйных ёмістасцей, што раней выкарыстоўваліся як адзінкі вымярэння. Парэмійная спадчына беларусаў захавала сведчанне актыўнага выкарыстання так званай даметрычнай, або старарускай, сістэмы вымярэння. Гэтая сістэма склалася ўжо да XI ст. [1, с. 7] і была афіцыйнай сістэмай вымярэння ў часы Старажытнай Русі. Адзінкамі старарускай сістэмы вымярэння аб'ёму былі аб'ёмы функцыянуючых ў штодзённым побыце прадметаў. Працягвалася актыўнае выкарыстанне такога вымярэння да XIX ст., калі на змену старарускай прыйшла агульнаеўрапейская метрычная сістэма вымярэння [2].

Вялікія аб'ёмы, як сведчаць прыказкі і прымаўкі, раней вымяраліся (зараз гэта іншы раз можна сустрэць у вусна-народным карыстанні) *бочкамі*. Рэфлексы гэтага прасочваюцца ў прыказцы: “*Чым бочку налілі новую, то і згніе, а тым смярдзіць*” [3, с. 215].

Адна бочка, паводле старарускага вымярэння, складала сорок вёдраў [1, с. 7]. Вадро як ёмістасць для захавання і перамяшчэння вадкасцей і сыпкіх рэчываў актыўна выкарыстоўвалася (і гэта традыцыя таксама захоўваецца да сёння) у хатняй гаспадарцы. З гэтай прычыны вадро